

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԽԻԿԱՐԻ ՋՐՈՒՅՑԻ ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐԸ

Ջրույցի սլավոնական խմբագրության մասին առաջին անգամ հպանցիկ հիշատակվում է 1800 թվականին «Иронческая песнь о походе на половцев» գրքում: Ասքը պարունակող ձեռագրի նկարագրության մեջ թվարկվում է նաև Խիկարի բնագիրը, ասքից անմիջապես առաջ¹:

Կարամզինը 1816 թվականին, նկատի ունենալով նույն ձեռագիրը, գրում է, որ այնտեղ կան ևս երկու պատմվածք, որոնցից մեկը Խիկարի զրույցն է:

«Գրանք անկասկած ուսական ստեղծագործություններ չեն, — ավելացնում է նա, — բայց իրենց հնությունը արժանի են ուշադրության»²:

Նա բերում է զրույցի մուտքից մի փոքր հատված:

1825 թվականին Ն. Պոլևոյը «Արարական հեքիաթի հին ուսական թարգմանությունը» խորագրի տակ ներկայացնում է ուսական խմբագրության մի այլ օրինակ: Նա այն համեմատում է Կարամզինի բերած հատվածի և Շավի-Կոզոտի բնագրի ուսերեն թարգմանության հետ: Պոլևոյն իր փոքրիկ հոդվածի մեջ յուրովի բնորոշելով ուս հին գրականությունը, աշխատում է ցույց տալ Խիկարի արժեքը ուսական կյանքի և հարարիությունների ուսումնասիրության գործում:

«Մեր հին մատենագրության գրեթե ամբողջ արտադրանքը, — գրում է նա, — բաղկացած է հոգևոր և պատմական ստեղծագործություններից և թարգմանություններից, գրանից բացի, ինչպես թվում է, մեր նախնիների մատենագարաններում շափազանց քիչ են եղել այնպիսի երկեր, որոնք պատկանեին ստեղծագործության բնագավառին»³:

«Պատմությունը, — շարունակում է Պոլևոյը, — ցույց է տալիս մեզ նրանց գործը, բայց միայն գրական ստեղծագործություններն են, որ կարող են ցույց տալ նրանց կարծիքները, մտածողության եղանակը, նախապաշարումները և այն ամենը, ինչ կա նրանց պատկերացումներում»⁴:

¹ Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода — Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия, Москва, 1800, էջ VII.

² Н. М. Карамзин, История государства Российского СПб, 1842, V издание, Примечания к III тому Истории государства Российского, *սյուն* 106, ծան. № 272:

³ Московский телеграф, № 11, 1825, էջ 227:

⁴ Անդ, էջ 228:

Ահա այս տեսակետից հազվագյուտ օրինակ է Խիկարի զրույցը: «Նման հուշարձանների հայտնագործումը հետաքրքիր կլինեիր պատմաբանի, լուրջ ընդերցողի և բանասերի համար», — եզրափակում է նա⁵:

Այսպես ծայր առավ հետաքրքրությունը զրույցի մասին ուսս իրականություն մեջ:

Փորձենք բնեւ աշն ուղիները, որոնցով ընթացել է ուսական բանասիրությունը Խիկարի սլավոնական խմբագրության շուրջը: Դա ընդգրկում է զրույցի թարգմանական ուղիների և ժամանակի, ուսական և սերբական կամ հարավսլավոնական գրական փոխհարաբերությունների, սլավոնական գրականության վրա Արևելքի ազդեցության խնդիրները:

Ա. Պիպինը լիովին մերժում է Արևելքի ազդեցությունը ուսս ժողովրդական բանահյուսության և գրավոր գրականության վրա. «Մինչ այժմ նրա ուսումնասիրությունը (ժողովրդական բանահյուսության—Ա. Մ.) արևելյան ազդեցության հարցի վերաբերյալ ոչ մի հետևության չբերեց, այդպես և նրա լուծման համար քիչ, կամ, նույնիսկ, ոչինչ չի քաղվել հին գրավոր գրականությունից»:

Սակայն նա բացառում է Խիկարի զրույցը:

«Միակ ստեղծագործությունը, — գրում է Պիպինը, — որը կարող է մի թեթևակնարկել նրա կապը Արևելքի գրականության հետ, մնում է Հազար ու մեկ գիշերների հեքիաթը հին ուսական թարգմանությամբ: Դա, իբրև միակը իր տեսակի մեջ, շատ հետաքրքիր հուշարձան է»⁶:

Պիպինը նշում է, որ զրույցը մուտք է գործել Բյուզանդիայից՝ հարավ-սլավոնական ինչ-որ թարգմանության միջնորդությամբ:

Ա. Վեսելովսկին 1871 թվականին Խիկարի անցման ուղիների մասին միևնույն տեսակետն է հայտնում, բայց նրա համար Խիկարի զրույցը ո՛չ թե բացառություն է, այլ Արևելքի ազդեցությունը հաստատող օրինակ:

Նշելով, որ բացի Եղովպոսից անմիջապես արարական Հազար ու մեկ գիշերներից եղել է հունական այլ թարգմանություն, որը չի պահպանվել, բայց որի գոյությունը մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու Ակիր (Խիկար) խմաստունի մասին հարավսլավոնական բնագիրը, Վեսելովսկին գրում է.

«Դա որոշում է հեքիաթների բնագավառում Բյուզանդիայի դերը Արևմուտքի վրա Արևելքի ազդեցության պատմության մեջ: Եթե մոնղոլները կարողանում էին գործել բացառապես բանավոր փոխանցումներով, ապա Բյուզանդիայի ազդեցությունն ավելի գրական բնույթ ուներ»⁷:

⁵ Անդ, էջ 235: Պոլևոյն իր բնագիրն հրատարակում է 1842 թվականին «Древнерусские новости» ընդհանուր խորագրի տակ, անշուշտ ցույց տալու համար բնագրի հարադատությունը ուսս հին գրականությանը: Այստեղ նա նորից նշում է բնագրի արևելյան ծագումը և, նույնիսկ, կապը Եղովպոսի հետ (տե՛ս «Русский вестник», V том, СПб, 1842, էջ 54—65):

⁶ А. Пипин, Очерки из старинной русской литературы, «Отечественные записки», том ХСVIII, вторая книжка, СПб, 1855, էջ 116:

Խիկարի բնագիրը ուսս իրականությունն առաջին անգամ ծանոթացվեց 1795 թվականին Ադուրի ֆրանսերեն հրատարակության թարգմանությամբ իբրև «Հազար ու մեկ գիշերների» շարունակություն: Բնագրի ծանոթությունն ավելի վաղ էր, բան նրա շուրջ եղած բանասիրական հետազոտությունները: Այդ պատճառով զրույցն անվերապահ ընդունվեց իբրև «Հազար ու մեկ գիշերների» արարական հեքիաթ:

⁷ А. Н. Веселовский, Новые отношения Муромской легенды о Петре и Февронии и сага о Рагнаре Лодбронне, «Журнал Министерства народного просвещения», часть CLIV, 1871, էջ 120:

նույն գիրքերից Խալանսկին առարկում է Միլլերին Արևելքի ազդեցություն տեսնելով նաև բիլինաների վրա⁸:

Այդպես, Խիկարը թարգմանվել է սլավոններեն՝ հույն որևէ բնագրից: Այդ կարծիքը բաժանում են և մյուս բանասերները՝ Իրեշեկը, Վլադիմիրովը, Լոպարևը⁹ և ուրիշներ:

1822 թվականին Յագիշը հրատարակում է երկու ձեռագրերից կազմված սերբական բնագիրը գերմաներեն թարգմանությամբ¹⁰, որի առաջարկում հայտնում է նույն միտքը: Այդպես էլ ընդունվում է եվրոպական բանասիրության կողմից: 1898 թվականին Հարրիսի, Կոնիքերի և Սմիթի նշանավոր գրքում Յագիշի բնագիրը հրատարակվում է անգլերեն¹¹: Այդ հրատարակությամբ սլավոնական խմբագրությունը հայտնի է դառնում իբրև հույն կորած բնագրի փոխօրինակ:

1890 թվականին Ա. Վեսելովսկին, դարձյալ գտնելով, որ բնագիրը թարգմանվել է հունարենից, հպանցիկ դիտում է. «Սլավոնական պատմվածքը, էիշտ է, տարբեր ձևերով աղավաղված, հատուկ անունների մեջ արևելյան ծագման հետքեր է պահպանել»¹²:

1898 թվականին Ֆ. Ե. Կորշը նայում է գրույցի մեջ եղած հատուկ անունների կազմը և նկատում, որ նրանց մեջ զգացվում է հայկական տարր¹³:

Ա. Գ. Գրիգորևը Կորշի խորհրդով դիմում է Լազարյան ձեռարանի պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանցին և միասին արված հետազոտություններն հրատարակում Մոսկվայի Արխեոլոգիական ընկերության տեղեկագրում, 1898 թվականին¹⁴:

Որոշ անուններ բնագրում տառադարձված են այնպես, որ հունարենից արված թարգմանության դեպքում չեն համապատասխանում սլավոնական տառադարձության օրենքներին. Адоров (Адорски), Анадан, Анабугил (Набугил), Абекам (Обека), Арапар.

«Առաջին երկու անունները, — գրում է Գրիգորևը, — իրենց մեջ d-ի առկայության պատճառով կասկած են հարուցում: Եթե ասենք Анадан-ը համապատասխանում է ասորա-արարական Nadan-ին, ապա Адоров չի կարելի ար-

⁸ М. Халанский, Южно-славянское сказание о Кралевице Марке, в связи с произведениями русского былевого эпоса, сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа, III (оттиск из „Русского филологического Вестника“), Варшава, 1895, էջ 320:

⁹ К. И. Иречек, История болгар, Одесса, 1878, 563, П. В. Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, 97—98, X. Лопарев, Слово о святом „Патриархе Феостирикте“, к вопросу о 29-ом февраля в древней литературе — Памятники древней письменности, XCIV, 1893, էջ 3—14, 17—31:

¹⁰ „Byzantinische Zeitschrift“, I Band, Heft, Leipzig, 1892.

¹¹ The story of Ahikar, from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic Versions by F. C. Conybeare, J. Rendel Harts and Agnes Smith Lewis, London, 1898, էջ 1—23:

¹² А. Н. Веселовский, Сказки Тысячи одной ночи в переводе Галлана (предисловие). — Тысяча одна ночь, арабские сказки, новый полный перевод Ю. В. Дюпельмайер, т. II, Москва, 1890, էջ XVII:

¹³ А. Д. Григорьев, Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром, — Археологические известия и заметки, издаваемые Имп. Моск. Арх. обществом, под редакцией Д. Н. Анчука и А. И. Киричаникова, год VI, №№ 11—12, Москва, 1898, էջ 357:

¹⁴ Անդ, էջ 357—359:

տածել ուղղակի ասորա-արարականից: Հունարենի փոխանցման ժամանակ At^hur, At^hor սպասվում է շ և ոչ թե ծ: Հետևյալ երկու անունները դարձացնում են իրենց մեջ ծ-ի առկայությունը: Анабугил անունը համապատասխանում է ասորա-արարական Nabusmik, իսկ Абекам-ը Abikam-ին: Փոխանցման ժամանակ հույները և կառաղարձին Յ-ով, իսկ այդ վերջին հնչյունը սլավոնները կարտահայտին Ե-ի միջոցով: Համեմատիր Навуходосор, Вавилон և այլն: Եթե սլավոնները թարգմանին ուղղակի հունարենից, ապա վերևում բերված երկու անունները կհնչեն Анавугил, Абекам: Բայց, ինչ-որ շատ ավելի կարևոր է, Օ ձևագում գտնվող Առապար անունը (У և Соф-ի հետ համեմատած ավելի հին) դուրս է գալիս, որ հայկական բառ է:

Հայկական առապար = τραχύς, asper, ἀχρότοπος, praeruptes, rupes: Հայերի մոտ կա նաև Ե, որով նրանք փոխանցում են և հունական Յ (Babylon, Nabuhodonosor), իսկ Adopov բառը, այն է Է-ի անցումը Ժ-ին ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք Արևմտյան Հայաստանի բարբառի հետ, որտեղ գոյություն ունի այդպիսի փոխարինում¹⁵:

Այսպես: Գրիգորը գտնում է, որ զրույցի սլավոնական թարգմանության մեջ կա հայկական միջամտություն. «Դա հնարավոր է, որովհետև սլավոնները մեկ անգամ չէ, որ շփվել են հայերի հետ», բայց «հատկապես ինչո՞ւմ է արտահայտվել այդ միջնորդների դերը, արդյո՞ք հունարենից ուղղակի սլավոններենի թարգմանության մեջ, թե՞ այն բանում, որ հունարենից հայկական թարգմանությունը սկզբնաղբյուր է ծառայել սլավոնական բնագրի համար»¹⁶:

Գրիգորը հավանական է համարում երկրորդ ենթադրությունը. եկեղեցասլավոնական թարգմանությունը կատարվել է հունարենից ոչ ուղղակի, այլ հայ բնագրի միջնորդությամբ:

Այդ վարկածով Ա. Գ. Գրիգորը 1898 թվականին հանդես է գալիս Մոսկվայի Արխեոլոգիական ընկերության սլավոնական հանձնաժողովի առաջ¹⁷:

Խ. Ե. Եվսևեր կարծիք է հայտնում, որ սլավոնական բնագրում հատուկ անունների, ինչպես նաև Арапар-ի առկայությունն այդպիսի ձևով հնարավոր է նաև առանց հայկական բնագրի, որովհետև սեմական բնագրում արդեն կարող էր լինել իրանական ազդեցություն:

1899 թվականին նույն հանձնաժողովի հաջորդ նիստում Ն. Ն. Գուրնովն նույնպես գտնում է, որ անունները կարելի է բացատրել առանց հայերենի միջնորդության: Абекам աղավաղված է, նախնականը եղել է Амбекам, որը համապատասխանում է հունական Αρβεγαρ, Αββεγαρ ձևին: Հունական գրականության մեջ սեմական Ե փոխանցվել է ձայնավորների մեջ ղՅ կամ ՅՅ-ի միջոցով: Анабугил բառի մեջ կարելի է վերագրել տեմնել, ծ-ի փխ Ե, իսկ Арапар-ը հունական Ἀραπαρ կամ Ἀραφαρ-ի միջնորդությամբ կարող է ծագել ասորական Агафар-ից¹⁸:

¹⁵ Անդ, էջ 358:

¹⁶ Անդ, էջ 359:

¹⁷ Древности. Труды Славянской Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, том III, Москва, 1902, էջ 8—11 (Протокол 36-го заседания Славянской Комиссии Императорского Московского Археологического общества — 28 ноября, 1898 г.).

¹⁸ Անդ, էջ 11—12 (протокол 37-го заседания, 25 января, 1899 г.).

Այս հարցի շուրջն այնուհետև գրականության մեջ որևէ խոսք չենք գրանում:

Տասր տարի անց, 1909 թվականին, դարձյալ Սլավոնական հանձնաժողովի նիստում Ա. Գ. Գրիգորևը վարկածն ուղղակի շրջանցում է¹⁹:

Բայց արևելյան շերտը, ինչպիսին էլ այն լինի, ակնառու է և անտեսվել չէր կարող: Նույն նիստում Կորշը գտնում է, որ բնագրերի անհամապատասխանությունները մղում է մեզ շհասած ասորական խմբագրության: Իմիջիայլոց, նա Ակիր բառը փորձում է արտածել հին սեմական Хаккар անունից:

Ֆրանսուա Նոն, դարձյալ 1909 թվականին, քննելով Յագիշի բնագիրը, գտնում է, որ սլավոնական խմբագրությունը կարող է թերևս ասորականից գալ²⁰:

1913 թվականին հրատարակվում է Ա. Գ. Գրիգորևի ծավալուն ուսումնասիրությունը²¹: Այստեղ նա անսպասելիորեն մերժում է հայերենով միջնորդված հունական սկզբնաղբյուրի գաղափարը և հետևում նույնին:

Այդ վարկածի համար նա դարձյալ հիմք է ընդունում անունների տառադարձությունը.

«Հունական բնագրի դեպքում հազիվ թե Абекам (Абикам), Набугил (Анабугил), Набугинал անունները ստացվին Ծ-ով: Սովորաբար հույները սեմական Ծ-ն արտահայտել են Զ-ի միջոցով, իսկ սլավոններն այդ Զ-ն արտահայտել են В-ով, համեմատիր Навузардан-Ναβουζαρδάν, Навуходоносор-Ναβουχδονόσορ, Навуфей-Ναβουθαι: Ճիշտ այդպես էլ հունական միջնորդության դեպքում հազիվ թե d ստացվեր Адоров (և Анадан) անունների մեջ, քանի որ արևելյան At^hor, At^hur-ի անցման ժամանակ հունարենում սպասվում է շ կամ ռ, համեմատիր հունարեն Ἄσσυρία, Ἄσσυρία, Ἄσυρία:

Միաժամանակ ուշագրություն է գրավում գրույցի մի քանի հատուկ անունների սլավոնական ձևերի մոտիկությունը այդ անունների սեմական և ոչ թե հունական կամ հայկական ձևերին, — շարունակում է Գրիգորևը, — Адоров-ի (Адор գոյականից) համար համեմատիր ասորական At^hor և արարական At^hur (At^hor հատկապես ասորական ձև է, համաձայն ակադ. Ֆ. Ն. Կորշի): Իր տեղաչնացմամբ գրույցի սլավոնական խմբագրության Синагрип-ը ավելի նման է, նույնիսկ, բուն ասորեստանյան թագավորի անվանը՝ Sin-ahē-irib, քան ասորական Сенахериб և արարական Санхериб բնագրերից մեկ հայտնի ձևերին»²²:

Մի երկու պարբերություն հետո Գրիգորևը եզրակացնում է. «Այսպես, Ակիր իմաստունի մասին գրույցը սլավոններեն է թարգմանվել, ամենից ավելի հավանական է, ուղղակի ասորական բնագրից»²³:

¹⁹ Անդ՝ հտ. 5, 1911, էջ 41 (протокол 106 заседания, 20 мая, 1909 г.).

²⁰ François Nau, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Paris, 1909 էջ 93 — 99.

²¹ А. Д. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, Москва, 1913.

²² Անդ՝ էջ 532:

²³ Անդ՝ էջ 535: Գրիգորևը սակայն այնքան էլ վստահ չէ այս նոր կարծիքի մեջ: Այն գլուխը, որտեղ նա փորձում է ապացուցել, որ սլավոնական բնագիրն անմիջապես գալիս է ասորերենից, վերջացնում է այսպես. «Ասորական խմբագրության պահպանված ձևագրերի հետագա ուսումնասիրությունը կօգնի պարզելու սլավոնական խմբագրության Адор-ի (Адоров) մեջ d-ի ծագումը գալիս է արցյոք նույն ասորական ձևագրից, որտեղ եղել է Ador, փոխանակ At^hor, երևան

Այս հետեւութիւնը չէր կարող լուսնայամբ ընդունուիլ: Վ. Իստրինը գտնում է, որ Գրիգորեւր դեռևս չի ապացուցել, իսկ Ն. Գուրնովոն իր գրախոսութեան մեջ նորից մերժում է նրա փաստարկները²⁴:

1915 թվականին Գուրնովոն անդրադառնում է հարցին ավելի հանգամանորեն²⁵, դարձյալ հենվելով անունների տառադարձութեան վրա:

«Ինչպէս Գրիգորեւր,— գրում է նա,— ես նույնպէս հնարավոր եմ համարում սլավոնական թարգմանութեան լեզվի մասին դատելու միայն հատուկ անունների հիման վրա»²⁶:

Այնուհետև բերելով անունների բազմաթիւ հնարավոր փոխանցումներ, նա մերժում է ասորական նախօրինակը. «Ակիրի մասին զրույցի սլավոնական թարգմանութեան համար ուղղակի սեմական բնագրի ենթադրութեանը,— շարունակում է Գուրնովոն,— հանդիպում է և այլ խոչընդոտ: Քիչ է հավանական, որ 11—12-րդ դարերում սլավոնների մեջ լինեին ասորական և արարական լեզուներին բավականաչափ լավ ծանոթ մարդիկ, որոնցից այդ լեզուներից գրական հուշարձանների թարգմանութիւն անեին... Մնում է թարգմանութեան հունական կամ այլ (սլաւոնական, հայկական և այլն) միջնորդութեան հնարավորութիւնը»²⁷:

Պարսկական կամ հայկական նախօրինակին նա չի անդրադառնում և բննում է հունականը: Գուրնովոն միաժամանակ նկատում է, որ մի քանի անունների տառադարձութիւնն ավելի մոտ է արարականին: Առհասարակ գրեթէ բոլոր փաստարկների մեջ նա տեղ է տալիս երկրորդ հնարավորութեան: Վերջապէս իր միտքն ավարտում է բավական զգուշավոր.

«Սա կարծում եմ, որ Ակիրի մասին զրույցի հատուկ անունների տառադարձութեան առանձնահատկութիւնները չեն բացատրում այն քանի հնարավորութիւններ, որ սլավոնական թարգմանութիւնն արվել է հունարենից, չնայած և բնա երևույթին չի վկայում ընդդէմ սլավոնների ուղղակի թարգմանութեան որևէ սեմական լեզվից:

Ինչ վերաբերում է սլավոնական կամ ենթադրվող հունական բնագրի սեմական օրիգինալին, ապա մի քանի առանձնահատկութիւնների հիման վրա (Акир, Амбекам կամ Абекам, Анабутил) հնարավոր է մտածել, որ այդ օրիգինալը եղել է ոչ թէ ասորական, այլ արարական: Եթէ դա իսկապէս այդպէս է, ապա հարկ կլինէր ընդունել, որ եղել է Ախիկարի գրքի մի քանի արարական

է եկել արդյոք այն անկախ սլավոնական խմբագրութեան նախօրինակից, թէ այստեղ ինչ-որ կերպ արտահայտվել է արևմտահայ բարբառի ազդեցութիւնը, որ ա-ն խառնում է գ-ի հետ:

Այստեղ հայկական ազդեցութեան անհրաժեշտութիւնն թույլ տալու դեպքում, թերևս հնարավոր կլինի գրա արդյունք համարել և սլավոնական խմբագրութեան մեջ Арапар անվան հանդես գալը» (էջ 539):

Կարծես նա իր նոր վարկածը որդեգրել է ահամա:

²⁴ В. М. Истрин. Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, исследование и тексты, 1913—Журнал Министерства народного просвещения, новая серия, часть LI, СПб, 1914, էջ 333—365, Н. Н. Дурново, Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире премудром (Отдельный оттиск из Известий Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, т. XX, кн. 4, 1915).

²⁵ Н. Н. Дурново, К истории Повести об Акире, Москва, 1915 (Отдельный оттиск из 2 выпуска IV тома Трудов Славянской Комиссии Имп. Московского Археологического Общества):

²⁶ Անդ՝ էջ 100:

²⁷ Անդ՝ էջ 101:

թարգմանություն և որ սլավոնականը վերաբերում է արաբական հատուկ թարգմանության, որը տարբերվում է մեզ հայտնի արաբական խմբագրությունների նախօրինակներից»²⁸:

Դա միևնույն շրջապատույն է: Այսպես հավասար հաջողությամբ կարելի է ընդունել արաբական, ասորական, հայկական, հունական, պարսկական, ֆերև հնդկական բնագիր:

Այդ կարծիքները մնացին անհետ, և շարունակեց հարատևել հունական սկզբնաղբյուրի ենթադրությունը: 1953 թվականին Գուզլիի «Ռուս հին գրականության պատմության» հինգերորդ հրատարակության մեջ կարդում ենք. «Այս պատմվածքը, որ մեզ է հասել 15, 16-րդ դարի սկզբի ուսական ձեռագրերից, ակներևաբար մեզ մոտ թարգմանվել է ուղղակի հունարենից»²⁹:

Այսպես, սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրի հարցում բանասերները որոշակի արդյունքի չհասան, որովհետև հենվում էին միայն հատուկ անունների տառադարձության վրա:

Իհարկե, հատուկ անունները բնագրի աղբյուրը որոշելու գործում կարող են դեր խաղալ, բայց ոչ միշտ:

Եթե լիովին պարզ չեն մի լեզվից մյուսին փոխանցման օրենքները, անունների տառադարձությունից չի կարելի որևէ խնդիր ճշգրիտ սահմանել: Հենց ինքը՝ Գուրնովոն նշում է, որ համեմատության համար շունհնալով հին շրջանում (11—13-րդ դար) արաբական կամ ասորական լեզուներից ոչ մի սլավոնական թարգմանություն, չենք կարող ասել սեմական անունների այդպիսի փոխանցումը, ինչպիսին մենք ունենք Խիկարի մասին զրույցում, հնարավոր է արդյոք ասորական կամ արաբական լեզվից ուղղակի թարգմանության դեպքում:

Ընդունված է, որ զրույցը թարգմանվել է սլավոներեն 11—13-րդ դարերում, բայց ձեռագրական ամենահին ընդօրինակությունները գալիս են 16-րդ դարից: Թարգմանական օրինակից մեզ բաժանում է երեքից հինգ դար: Այդ ընթացքում հատուկ անունները կարող էին բավական հեռանալ նախասկզբնական ձևերից: Հետագա խմբագրություններում, նույնիսկ, մուտք են գործել անուններ, որոնք առհասարակ խորթ են բնագրին (Ելտեզի, Քեոզուլիա, Սուտիր), բացի այդ, բուն իսկ սլավոնական բնագրի սահմաններում պետք է որոշակի լինեն անունների նախասկզբնական ընթերցումները (Абекам թե Амбекам և այլն), որպեսզի համեմատվեն ճիշտ ձևեր:

Փոխանցման ուղիների հարցը դրանով չի սպառվում: Արդյոք թարգմանությունը եղել է ուղղակի ուսաների կողմից, թե հարավսլավոնական որևէ ժողովրդի (բուլղարներ, սերբեր, հարավային սլավոներ):

Իրեչեկը նշելով, որ բաղձաթիվ հունա-արևելյան պատմվածքներ սերբերին և ուսաներին է անցել բուլղարների միջոցով, գրում է. «Ճիշտ այդպես Ռուսաստանում շատ սիրելի Սինոգրիպ թագավորի, կամ նրա մինիստր Ակիրի մասին զրույցը, որը վերածնված է Հազար ու մեկ գիշերներից, սլավոններին հայտնի դարձավ բուլղարական թարգմանիչների միջոցով»³⁰:

²⁸ Անդ, էջ 103:

²⁹ Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, издание пятое, Москва, 1953, էջ 159.

³⁰ К. И. Иречек, История болгар, էջ 563: Տողատակում Իրեչեկն ավելացնում է. «Պիպինի ենթադրությունը ուսական Սինոգրիպի բուլղարական ծագման մասին հաստատվում է Բեչ-

Պիպինը զրույցն համարում է սերբական թարգմանություն³¹:

Ե. Բարսովը նույնպես ընդունելով, որ զրույցը գալիս է հունարենից, գրանում է, որ նրա առաջին փոխանցողը սերբերն են³²:

1897 թվականին Ա. Ի. Սորոլեսկին սահմանում է այն օրինաչափությունները, որոնցով հնարավոր է տարրորոշել հարավսլավոնական և ռուսական թարգմանությունները:

Ե՛վ հարավային սլավոնների, և՛ ռուսների մատենագրության լեզուն եկեղեցական-սլավոններենն է: Բայց որքան էլ ռուս թարգմանիչը հիանալի տիրապետեր եկեղեցա-սլավոնական լեզվին, որոշ անձանոթ արտահայտությունների գեպքում չէր կարող չգիմել ռուսերենի օգնության:

Ելնելով դրանից Սորոլեսկին երկարի զրույցը գասում է ուղղակի ռուսական թարգմանությունների շարքը³³:

Այս տեսակետն իր համար հող գտավ: 1901 թվականին Պ. Վ. Վլադիմիրովը սրգեզրում է այն, հենվելով միևնույն բառային կազմի վրա³⁴: Հետագայում դա ընդունում են Գրիգորևը³⁵, Իսարինը³⁶, Գուրնովոն³⁷ և ուրիշներ:

Բայց հարցը դրանով չի փակվում: Մինչ այդ երկարի զրույցը ծանոթ էր միայն սերբական և ռուսական ընդօրինակություններով: Մ. Ն. Սպիրանսկին պաշտպանելով նույն կարծիքը, գրում է. «Վստահ ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է բուլղարերեն, ապա անցել սերբերին, դժվար է, որովհետև կա մեզ

կովեցկյան ժողովածուով»: Պիպինի մոտ սակայն այդ ենթադրությունը շատ հպանցիկ է: 1857 թվականին նա գրում է. «Ակիրի մասին զրույցը իր ծագմամբ պարտական է բյուզանդական գրականությանը, որից մեզ է անցել մի որևէ հարավսլավոնական թարգմանության միջոցով» («Отечественные записки», том XCVIII, вторая книжка. Спб. 1855, էջ 149—150), իսկ 1898 թվականին, 41 տարի անց, արտահայտվում է ավելի արտշակի. «Որովհետև գտնված է բազական հին սերբական ձևագիր, որը համընկնում է զրույցի հին ռուսական խմբագրությանը, ապա մյուս հուշարձանների օրինակը ստիպում է ենթադրելու, որ և այստեղ թարգմանությունը եղել է ոչ թե ռուսերեն, այլ հարավսլավոներեն» (История русской литературы, том II, Спб. 1893, էջ 40):

³¹ Տե՛ս № 29 ծանոթագրությունը:

³² Е. В. Барсов, Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружиной Руси, том I, Москва, 1887, էջ 66:

³³ А. И. Соболевский, О древних русских переводах в домонгольский период, Москва, 1897, էջ 7:

³⁴ П. В. Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, էջ 101:

³⁵ Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, Москва, 1913, էջ 498—526: Ինչպես գիտենք, Գրիգորևը թարգմանության հայրենիքը մինչ այդ ընդունում էր Բուլղարիան. Այստեղ ևս նա փոխում է իր կարծիքը:

³⁶ В. М. Истрин, Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода, Петроград, 1922, էջ 95—98: Իսարինը նշելով, որ հին սլավոնական գրականության մեջ շատ թույլ էր հետաքրքրությունը աշխարհիկ թեմաների նկատմամբ, այդ փաստի հիման վրա ռուս գրականության համար վերապահություն է անում. «Բայց, այնուամենայնիվ, ռուս գրականությունը սլավոնական գրականությունների մեջ ունի առանձնահատուկ դրություն: Այնքան որքան և այս հնագույն պատմվածքները երևան են եկել ոչ թե հարավային սլավոնների մոտ, որոնք վիպական գրականության նկատմամբ ոչ մի հետաքրքրություն չեն ցուցաբերել, այլ ռուսների մոտ: Երկարի զրույցը, ճիշտ է, հայտնի է սերբական ընդօրինակություններով, բայց դրանք իրենց ծագմամբ գալիս են ռուս ձևագրերից» (25):

³⁷ Н. Н. Дурново, К истории Повести об Акире, Москва, 1915.

մատչելի միայն սերբական ձևագիր»³⁸:

Սակայն այդ պայմաններում դժվար է նաև ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է ուսսերեն:

Իրեչևկի նշած Բելկովեցկյան ձևագիրը մնում է անձանոթ, գոնե ուսական բանասիրությանը, բայց 1935 թվականին Իորդան Իվանովը քաղվածաբար հրատարակում է բուլղարական մի այլ օրինակ ևովչանական ժողովածուից³⁹: Այդպիսով գոյություն ունի նաև բուլղարական բնագիր:

Ինչպես տեսնում ենք, շնայած բանասիրության մեծագույն ջանքերին, զեռշատ խնդիրներ մնում են առկախ:

«Իմիջիայլոց, — գրում է Մինդալևը 1914 թվականին, — հենց խրատների կազմը, մինչև նրանց անցումը սլավոնա-ուսական հողի վրա, զեռևս ոչ քաղվարար է որոշված, բոլոր մեզ հասած բնագրերի, ինչպես սլավոնական-ուսական և սերբական, այնպես էլ արևելյան-ասորական, արարական, հայկական խմբագրությունների մանրամասն հետաքննության բացակայության պատճառով: Գտնել հունական բնագիրը մինչև այսօր չի հաջողված, չի հաջողված, նույնպես, որոշել սլավոնական խմբագրության նախօրինակի ծագումը, ո՞ր լեզվից է կատարվել թարգմանությունը և ո՞ր լեզվով, ուղղակի ուսսերեն, թե որևէ հարավ-սլավոններեն, եղել է մե՞կ, թե՞ երկու թարգմանություն, առայժմ զեռևս չլուծված հարցեր են»⁴⁰:

Գրանք չլուծված հարցեր են և այսօր:

* * *

Ինչպես է հայտնվել գրույցը ուսս հին գրականության մեջ, — մենք կփորձենք վերադառնալ այդ խնդրին: Դա հնարավոր է, որովհետև մեզ այժմ հայտնի են ավելի շատ աղբյուրներ:

Հույն նախօրինակի հարցը ծագել է ինքնաբերաբար: Քանի որ գրական փոխառությունները հիմնականում Բյուզանդիայից են գալիս, ապա այդպես ընդունվեց նաև գրույցը: Բայց դրա համար հավաստող հիմքեր չկան:

Հունական բնագիրը մեզ ծանոթ է միայն Եզովպոսի անունով, որտեղ վերապատմվում են միևնույն գեպրերը: Զրույցը ներկայացնում է խիստ օտարացած խմբագրություն:

Սլավոնականը նրա հետ ոչ մի առնչություն չունի: Դա պարզ է հենց առաջին հայացքից, ուստի բանասիրության մեջ առաջ է քաշվել մի այլ, կորած խմբագրության վարկածը:

Այդ ենթադրության համար Պիպինին հիմք է ծառայում Թեոստիրիկաի լեզենդը, որտեղ հիշատակված են Սենեբերիմի և Խիկարի անունները. «Լեզենդը անկասկած հունական է, — գրում է Պիպինը, — որը պարզ է նրա լեզվից և բրնույթից և հետևաբար ենթադրում է Սենեբերիմի հունարեն թարգմանություն,

³⁸ М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, — Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук, том XXVI, 1921, էջ 195—196:

³⁹ И. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, էջ 237—245 (բնագիրը), 95—102 (նոր բուլղարերեն թարգմանությունը):

⁴⁰ П. Миндалев, Моления Данчила Заточника и связанные с ним памятники, — Ученые записки Императорского Казанского Университета, год XXXI, четвертая книга, апрель, Казань, 1914, էջ 303.

որովհետև միայն այս հեքիաթի հայտնի լինելու դեպքում հնարավոր էր առիթ ապա նման պարականոնի»⁴¹:

Ծանոթանանք սակայն պարականոնի բնադրի հետ:

Սենեքերիմը նավով պատերազմ է գնում (поеде царь Синагрипъ на брань), նրան ուղեկցում է Խիկարը (во то время бысть у него рядеца, имени Акиръ): Փոթորիկը սպառնում է նրանց: Խիկարի խորհրդով Սենեքերիմը դիմում է սուրբ Նիկողային: Փոթորիկը զազարում է: Սենեքերիմն ուզում է սրբին տեսնել: Խիկարն ասում է, որ դա կարող է անել միայն մետրոպոլիտ Քեոստիրիկար: Մետրոպոլիտն համաձայնվում է: Նրանք պատրաստվում են սրբին ընդունելու, բայց նա ուշանում է, որովհետև փրկում էր ծովում խեղդվողներին, սրունք նվիրաբերում են մի հավ: Հետո երբ սուրբը դա պատմում է Քեոստիրիկարին, նա ասում է, որ այդ դատարկ բանի համար ինքը երեք բայլ անգամ չէր անի: Իբրև պատիժ սուրբ հայրերը որոշում են նրա հիշատակը տանել միայն շորս տարին մեկ:

Տիրոնրավույր և նրա հետքերով Գրիգորեը ցույց են տալիս, որ լեզենդը սլավոնական ծագում ունի և ամենևին էլ թարգմանական չէ: Նախ՝ նրա բնագիրը չկա հույն մատենագրություն մեջ և, ապա՝ հույները չունեն սուրբ Քեոստիրիկարի տոնը:

Բայց եթե ընդունենք, որ թարգմանական է, դարձյալ մեզ հիմք չի տալիս ասելու, որ եղել է Խիկարի հունական բնագիր:

Սենեքերիմի և Խիկարի անունները լեզենդի մեջ պատահական են⁴²: Բնագիրը ծագումնաբանական ավանդություն է: Նրա նպատակն է բացատրել, թե ինչու շորս տարին մեկ է տոնվում Քեոստիրիկար: Սուրբ Նիկողայը խեղդվողներին փրկելու մասին կարող էր պատմել և այլ առիթով: Բովանդակության մեջ ոչինչ չէր փոխվի:

Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս սրբի տոնը ուշ կատարելու ստուգաբանական մի այլ, ժողովրդական տարբերակ, որ գրի է առել Աֆանասեր:

«Մի անգամ աշնանը գյուղացին ճանապարհով բեռ էր տանում, գալիս է Կասյան աստժո ծառան (УГОДНИК) և հրաժարվում նրան օգնելու, որ իր դրախտի զղեսաները շփշանան: Օգնում է Նիկողայն: Երբ նրանք դրախտ են գալիս և տերն իմանում է, թե գործն ինչպես է եղել, նա ասում է Կասյանին: «Դու շփշանցիր գյուղացուն, դրա համար քեզ երեք տարին մեկ անգամ կտանեն, իսկ քեզ, Նիկողայ աստժո ծառա, նրա համար, որ դու օգնեցիր գյուղացուն բեռ տանելու, տարին երկու անգամ տոն կլինի»⁴³:

Այստեղ Կասյանը Քեոստիրիկան է, իսկ Սենեքերիմին և Խիկարին փոխարինել է բեռ տանող գյուղացին:

Բնագրում այդ անունները կարող էին մտնել հետո, ուսական հոդի վրա: Դա խոսում է միայն ուս իրականության մեջ զրույցի շատ տարածված լինելու մասին:

⁴¹ А. Пыпин, Очерк..., էջ 84:

⁴² Ա. Վեսելովսկին գրում է. «Հին Ռուսիայում հանրահայտ Մինոգրաֆի (Մինագրիպի-Սենհարիբի) և Ակիրի (Հեյկարի) անունները վերցված են հին արարական հեքիաթից, բայց առնչվել են լեզենդին բոլորովին պատահական» Малорусские народные предания и поверья. Свод Михаила Драгоманова. Изд. Юго-западного отдела И. Р. Г. О, Киев, 1876 (տե՛ս Древняя и новая Россия, год третий, т. I, 1877, էջ 208):

⁴³ А. Афанасьев, Нар. русские легенды, № 11:

Այդպիսով լեզունը չի կարող վկայել գրույցի առկայությունը հույն մատենագրության մեջ և այն չի եղել:

13-րդ դարում Մաքսիմոս Պլանուդեսը կազմում է Եզովպոսի կենսագրությունը, որը մեծ տարածում է ստանում բյուզանդական աշխարհում: Եզովպոսը գիտվում է իբրև հույն իմաստուն, ձեռք բերելով ամենամեծ ժողովրդականություն: Պլանուդեսի կազմած կենսագրության մեջ պատմվում են միևնույն բաները, ինչ Տիկարի մասին: Թե որն է փոխառված, սոսկ բանասիրական հարց է, բայց գրույցը ճանաչվել է Եզովպոսի անունով: Դա լիովին բավարարում է և հարկ չկար անհայտ իմաստունի մի նոր թարգմանություն:

Տիրական է դառնում միայն հեղինակություններից մեկը: Եզովպոսի անունով կան երկու տարբերակներ, բայց նրանից հետո Տիկարը չի հիշվում հույների մոտ:

Իսկ հայ գրականության մեջ տեղի է ունեցել հակառակը. Տիկարն է կանխում Եզովպոսին: Տիկարը հայերեն է թարգմանվել 5-րդ դարում, ասորերենից, բայց շնայած հայ և հույն մատենագրության ամենամեծ առնչություններին, Եզովպոսի թարգմանության փորձ չի եղել, թարգմանվել է, բայց ոչ կենսագրությունը, որ կարող էր հիշեցնել հայ իմաստունին, այլ միայն առակները («Առակը Ողիմպիանու»): Այդպես և Լոկմանը, որ արարական աշխարհի խորհրդապատուն է, հայ բանահյուսության մեջ ստանձնել է բժշկի դեր՝ Լոխման հերիմ, իսկ արարների մոտ նա կանգնած է Տիկարի և Եզովպոսի կողքին:

Արարական գրականության մեջ պահպանվել է նաև Տիկարի գրույցը, բայց որպես Հազար ու մեկ գիշերների հերթաթ: Որոշ տարբերակներում գլխավոր հերոսը ոչ թե Տիկարն է՝ Հայկարը, այլ նրա կինը՝ Զեֆագնան:

Հին սլավոնների մոտ նույնպես մեծ ժողովրդականություն է վայելում Տիկարը, իբրև ազգային իմաստուն՝ Акир премудрый. նա դարձել է «հայտնիներից հայտնի հին Ռուսաստանում» (Կարամզին): Զրույցի ազդեցությունը նկատվում է բազմաթիվ ժողովրդական և գրավոր ստեղծագործությունների վրա⁴⁴: «Ինչպես երևում է, Ակիրը ընդհանրացվել է մինչև քրիստոնեական խորհրդատուի աստիճան», — նկատում է Վեսելովսկին⁴⁵:

Այստեղ ևս Տիկարը կանխում է Եզովպոսին, և ուսս գրականության մեջ չենք գտնում Եզովպոսի հնագույն օրինակ:

Այդպես ուրեմն, երկու իմաստունների համատեղ գոյությունը միևնույն գիրով, անհարիր է, ուստի և հույն մատենագրության մեջ ապարդյուն է Եզովպոսից դուրս որոնել գրույցի մի այլ խմբագրություն:

Սլավոնական բնագրի համար հունական սկզբնաղբյուրի որևէ վկայություն չկա: Յազիլի գերմաներեն թարգմանության մեջ Ակիրոս անունը ինքնահնար է, որովհետև այդպիսի ձև չունեն նրա օգտագործած բնագրերը, իսկ պատահող որոշ հունարանություններ ընդհանուր տեղի են, որ կարող էին Աստվածաշնչից

⁴⁴ Զրույցի ազդեցությունը բացահայտ նկատելի է „Чудо св. Николая“, „Моления Даниила Заточника“ — „Поучение от святых книг о чядах“ հնագույն բնագրի վրա, ինչպես նաև հետագա շրջանի շատ ստեղծագործություններում: Զրույցը ներթափանցել է նաև ուսս ժողովրդական բանահյուսության և խոսքի մեջ: Բազմաթիվ առածներ, արտահայտություններ և հանելուկներ ծագում են նրանից:

⁴⁵ A. Veselovskii, M. Gaster, Hchester lectures on greco-slavonic literature and its relation to the folk-lore of Europe during the Middle Ages, London, 1887. — Журнал Министерства Народного Просвещения, Шестое десятилетие, часть CCLVI, март, 1888, էջ 227:

գալ: Նույնիսկ հայ բնագրի մեջ, որ անառակելիորեն ասորական թարգմանություն է, Հարրիսը և Տաշյանը հունարանություններ են նկատում:

Բայց որտեղ պետք է փնտրել սլավոնական բնագրի ակունքը: Եզովպոսի և արարական խմբագրությունները բացառվում են, որովհետև հետո են նրանից: Մնում է հայկականը և ասորականը:

Տեսնենք, թե ինչ հարաբերություն կա նրանց մեջ:

Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ հայ բնագիրը գալիս է անմիջապես ասորականից, սակայն մի բնագրից որ այժմ չկա, բայց մայրն է եղել Քեմբրիջի № 2020 ձեռագրի⁴⁶ (ըստ Հարրիսի՝ S₂, ըստ Նոի՝ C) բնական է, որ S₂-ով, ներկայացող ասորական խմբագրությունը պետք է նմանության և ղուգահեռության եղբեր ունենա հայկական խմբագրության հետ:

Սլավոնական բնագիրն հիշեցնում է այս երկու խմբագրությունները:

Զրույցի բավական ուժեղ տեղաչնացումը մթազնել է ուղղակի կապը, սակայն փորձենք բննել մի քանի բնորոշ ընթերցումներ:

Ասորական S₂ բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր Սարհազոնի որդի Սենեքերիմի 20-րդ տարում»: Չնայած սխալ, բայց հիշատակում է Սարհազոնի անունը որպես Սենեքերիմի հայր (իրականում Սենեքերիմն է Սարհազոնի հայրը): Այդպես նաև մյուս տարրերակները, Բոնիոնի ձեռագրի հետագա գրչությանը օրինակը և այլն:

Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրը (ըստ Հարրիսի՝ S₃, ըստ Նոի՝ B) ունի էիշտ ընթերցում: Խիկարը որդեգրում է նազանին Սենեքերիմի թագավորության օրերին, բայց երբ նազանը գավում է մորեղորը, Եգիպտոսի փարավոնին նամակ է գրում Սարհազոնի անունից: Գրաֆենի օրինակի մեջ շատ ավելի որոշակի է. «Ասուրի և Նինվեի թագավորներ Սենեքերիմի և Սարհեզոմի օրոք կար Ախիկար անունով մի մարդ, մի իմաստուն հրեա, որը գրագիրն ու մորեղն էր վերոհիշյալ թագավորների: Նա շարունակ անթերի ծառայում էր նրանց, երբ Ասուրի թագավոր Սենեքերիմը մահացավ 679 թվականին, նախքան Քրիստոսը»: Այս տողերն անշուշտ պատկանում են գրչին կամ խմբագրին, որը բավական լավատեղյակ է պատմությանը, բայց բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ես՝ Ախիկարս, շատ եմ աշխատել, ծառայել եմ նաև Սենեքերիմ թագավորի որդուն՝ Սարհեզոմին: Այն ժամանակ գուշակները բոլոր աստղագետների հետ միասին ասացին ինձ. Դու մի արու գավակ ես ունենալու»: Բոնիոնի ձեռագրի հին գրչությանը հատվածը համապատասխանում է Գրաֆենի օրինակին:

Սարհազոնի անունն հիշատակվում է նաև արարական բնագրերում. «Սարհազոնի որդի Սենեքերիմ թագավորի օրերին կար մի իմաստուն», — սկսվում է Ազնես Սմիթի հրատարակած բնագիրը: Սալհանիի մոտ երբ Խիկարն իր որդուն ներկայացնում է Սենեքերիմ թագավորին, նա ասում է գոհությանը. «Ազոթում եմ աստծուն, Խիկար, որպեսզի նա պահպանի քո որդուն, որ կարողանա ծառայել այնպես, ինչպես դու ես ծառայել ինձ և իմ հորը՝ Սարհազոնին»:

Մեզ այստեղ չի հետաքրքրում, թե ինչպես է այդ սխալը տիրական դարձել երկու խմբագրությունների մեջ: Կարծում ենք, նույնիսկ, որ S₃-ը, Գրաֆենի և Բոնիոնի օրինակները տալիս են հետագա ուղղված ընթերցումներ: Նկատենք սակայն, որ ասորական և արարական խմբագրությունների բոլոր տարրերակները, ճիշտ թե սխալ, պահպանել են Սարհազոնի անունը, այն կա, նույնիսկ,

46 «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 77—92:

գրույցի էլեֆանտինյան պապիրուսներում (մեր թվ. առաջ 5-րդ դար), ուր նրանց տեղերը դեռ չեն շփոթվել և Տովբիտի գրքում:

Չնայած Սարհադոնը գրույցի հետագա խմբագրություններում որևէ դեր չունի, բայց շարունակում է հիշատակվել Սենեքերիմի անվան հետ: Դա ընդունված ձև է Արևելքում, ապա՝ գրիչները, որոնք մեծ մասամբ լավ ծանոթ էին Սուրբ գրքին, Սարհադոնի անունը չէին սղի հենց միայն որպեսզի գրույցը կապվեր Սուրբ գրքի հետ: Աստվածաշնչի յուրաքանչյուր առնչում կամ հարասում հավաստի և արժեքավոր էր դարձնում երկր: Հաճախ, նույնիսկ, ինքնահնար կապեր էին ստեղծվում Աստվածաշնչի անունների հետ:

Հայկական խմբագրության մեջ սակայն, որը դալիս է ասորերենից, Սարհադոնի անվան ոչ մի հիշատակություն չկա: «Յամս Սենեքերիմայ, արքայի Ասորեստանի ես՝ Խիկար, դպրապետ էի նմա», — Այսպես է սկսվում բնագիրը: Ինչպես տեսանք այդ անունը աներկրա եղել է նախօրինակի մեջ: Հետագայում գրիչները տեղայնացման միտումով, որպեսզի գրույցը կապվի հայոց թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու հետ, սղել են կամ բաց թողել: Նույն առնմանությամբ բնագրում հիշատակվող Արծվյաց դաշտը դարձել է Արծրունյաց դաշտ⁴⁷:

Սարհադոնի անունը չկա նաև Սլավոնական խմբագրության մեջ⁴⁸: Դա հայ և սլավոնական բնագրերի անընդմիջարկված կապ է արտահայտում: Եթե հայ բնագիրը սղել է տեղայնացման միտումով, ապա սլավոնականը չունի այդպիսի մտահոգություն: Ընդհակառակը, սլավոնական թարգմանիչն անաղարտ կպահեր գրույցի պատմականության համար: Սարհադոնի անունը ուղղակի չի նղել սլավոներենի նախօրինակում: Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ նախօրինակը հայ բնագիրն է:

Շարունակենք: Բնագրերի փոխադարձ կապի համար բնորոշ կովաններ կարելի է տեսնել գրույցի խրատականքում, խրատների դասակարգման և բընույթի մեջ, ուր կարող են պահպանված լինել նախնական գծեր, իսկ պատմո-

47 Պ. Մուրադյանը լայնորեն օգտագործելով մեր մի հոդվածը, այս կետում մեզ հետ համաձայն չէ, գտնելով, որ Սարհադոն անունը չի եղել հայերենի ասորական օրինակում (տե՛ս «Армянно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке». Ереван, 1966, էջ 74):

Հայերեն բնագրում Սարհադոնի բացակայությունը չի պայմանավորված նրա ասորական նախօրինակով: Արամեական պապիրուսները, Տովբիտի գիրքը, ասորական ու արաբական բոլոր բնագրերը հիշատակում են այդ անունը: Հայկական և ասորական S₂ բնագրերը դալիս են մեկ նախօրինակից, իսկ S₂-ը նույնպես պահպանել է անունը: Նշանակում է այն եղել է նրանց նախօրինակում:

Մեր հոդվածում պարզապես ասված է, որ Սարհադոնի անունը կարող էր անտեսվել գրիչների կողմից տեղայնացման միտումով (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, էջ 84): Մուրադյանը այնպես է ներկայացնում, որ իբր մեր կարծիքով թարգմանիչն այդ անունը բաց է թողել որպես մանրուք:

48 Այնտեղ, ուր Խիկարը նարումակին հիշեցնում է, որ ինքը նրան փրկել է, երբ Սենեքերիմի հայրը մահվան է դատապարտել, Խուդովյան ձեռագրում հիշվում է նրա անունը՝ Авдан: Գրիգորից այդ առթիվ գրում է. «Ըստ երևույթին այն չի կարելի արտածել ասորա-արաբական Սարհադոնից և միայն X (Խուդովյան) ձեռագրի լրացումն է» (Повесть... էջ 401), իսկ Գուրնովոն գրում է. X ձեռագրում, որտեղ այն պահպանվել է, աղավաղված է, և անհայտ է այդ ձեռագրի Авдан անունը ծագում է Ասորական Սարհադոնից թե այլ անունից» (К истории... էջ 72):

Սանհադոնից չի կարող ծագել, որովհետև նմանության ոչ մի հետք չունի: Авдан, համաձայն Կորչի՝ չուվաշերեն նշանակում է արջազու: Եթե նման մի անուն պատահաբար չի բնկել բնագրի մեջ, ապա մեր կարծիքով դա հայկական բնագրում հիշված Նաթանի եղբոր անունն է՝ Բազան (տե՛ս Bod ձեռագրի ընթերցումը: Բ-ն սղվել է մյուս անունների առնմանությամբ (Արիկամ, Ամբուդի, Ակիր) և ստացվել Աւզան:

ղական մասի մեջ հայկական և ասորական բնագրերին փոխադարձ նմանությունները և հեռացումները ծածկում են իրար և ոչինչ չեն կարող հուշել:

Բերենք թվային արտահայտությամբ սլավոնական և հայ խրատականքի դուգահեռ շարքերը:

Ցանկի մեջ արտահայտված են հայկական վեց տարրերակ՝ A, B, C, D, E, G որոնցից միայն C և E տարրերակների (C₄—բնագիր հրատարակված Կոնիբերի կողմից 1898 թվականին Fb — «Պղնձե քաղաքի պատմության» ուղեկցող երկրորդ բնագրախումբը) միավորներն են ծանոթ նախորդ բանասերներին, ուստի տալիս ենք նաև նրանց շարքերը:

A և G տարրերակների մեջ մտնում են 14-րդ դարի ձեռագրեր (A₁ = ձեռագիր № 2961, 1321 թ. և G = ձեռագիր № 5599, 1347 թ.):

O	A	B	C	D	E	G	F _b	C ₄	O	A	B	C	D	E	G	F _b	C ₄
1	1a	1	1a	1		1		1a	21b	23	19		46		77		17b
2 _a	1c		1c			2		1c	22	24	20	64a	47				^{18a} / _{78a}
2 _b	1b	2	1b	2	2	3	2	1b	23	24	20	64b	47		99		^{18b} / _{78b}
3	2	3	2	3	2b	4	24	2	24	25	21	41	48		102		48a
4	3		4	26	111	5		3	25	26	22	15	50				19
5	4	⁴ / ₅		⁶ / ₇	51	6			26	27	23	¹⁶ / ₁₇	52				20
6 _a	5	6	3	8	3	7	3	4	27a	28a	24		53				22
6 _b	7a		5a	16a				5a	27b	28a	24		53				22
6 _c			5b					5b	27c	28b	25a		54				22
7	8	8	7	29	12	43	11	8	27d	28a	24		53				22
8	9	9	8	30	78		58	9	27e	28c		18	55		11		23a
9	10	10	9a	32	58	51		10a	28	28d	25b	18	57		12		23b
10 _a		11	9b	19		18		10b	29					4		4	
10 _b	11a		9c	33a				10c	30a					5			
10 _c	11b		9d	33b				10d									
11	12		11	²⁴ / ₁₂₂				11	30b					5			
12									31	86	77	19	148	57	13		24
13a	14		12	36					32	87	78	20			14		25
13b	15			38					33a	88a	79a	21c	149a	59a	16		26c
14	16	12		39					33b	88b	79b	22	149b	59b			27
15	17	13	10	40	112		92	12	33c	55	48	23	^{21a} / ₄₉	30	¹⁹ / ₅₆	27	28
16a	18	14	13	41				14	34	57		25	119	31	21	28	30
16b	18	14	13	41				14	35	109	100		186		20		29
16c	18	15	13	41				14	36	58	49	26	120		22		31
16d	18	15	13	41				14	37	59	50	27	121	33	23	30	32
17	19	16		42					38	60	51	43	123	34	²⁴ / ₂₅	31	
18	20	17		43	80		81		39	30	27	²⁹ / ₃₀	59		26		42
19	21		14b					16	40a	30	27	²⁹ / ₃₀	59		26		34
20									40b	30	27	²⁹ / ₃₀	59		26		35
21a	22	18		45				17a	41	31	28	31	60	7	28	6	36b
									42	32	29	32a	62				37a
									43	33		32b	63	8	29	7	37b

Իսկ սլավոնական խմբագրությունը ներկայացված է լավագույն համարվող Մոսկվայի համալսարանին կից Ռուսաստանի պատմական և հնագիտական ընկերության № 189 ձեռագրով (Օ), որը հրատարակել է Ա. Գ. Գրիգորևը Մոսկվայի պատմական թանգարանի № 427 (պատկանել է Ի. Ա. Վախրեմևին) և Մոսկվայի Խլուզովյան գրադարանի № 246 ձեռագրերի համեմատությամբ:

Այժմ բերենք սլավոնական և ասորի խրատականքի զուգահեռ շարքերը:

O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃
1	1	1	20			40a			64			87		
2a	2	2	21a			40b			65	47	61	88		
2b	3	3	21b	24	35	41			66			89	58	77
3	4	7	22			42			67			90		
4	6		23	25	36b	43			68	48a	63a	91a	59	78
5	7	11ad	24			44a	66ab		69	48b	63b/64	91b		
6a	8		25	26	37	44b	66c		70	49a	65	92a	60	72
6b	10		26	27	38	44c			71a	50a	67a	92b		
6c	10	17b	27a	28a	39a	45	5		71b	50b	67b	93		
7			27b	28b	39b	46			71c	50d	67c	94	61	79
8	12	18	27c	28c	39c	47	74a		71d	50e	68a	95		
9	13	21	27d	28d	39d	48	32	42	72a			96	63	81
10a	14	22	27e	28e		49	36	46	72b			97		
10b		17a	28	30a	40	50	37a	47a	73			98		
10c	15	23b	29			51	38	48	74a			99	65	83
11	17(k)		30a	30b	41a	52	39	49	74b			100		
12	16	24	30b	31	41b	53a	40a	50a	75	52	70	101		
13a	17	25a	31			53b	40b	50b	76	54	72ab	102		
13b	18	25bc	32			54	41	52	77			103		
14	19	27	33a			55	42	53	78	55		104a		
15	20	28	33b			56			79			104b		
16a	21a	31a	33c		51b	57		55	80			105		
16b	21b	31b	34			58	44	56	81			106	34	44
16c	21c		35			59	45	57	82	56		107		
16d	21d		36			60		60	83			108		
17	22		37			61			84			109		
18	23b		38			62	46	58	85	57		110	73	
19			39			63			86					

Ասորական խմբագրությունը ներկայացվում է S₂ և S₃ բնագրերով: S₂-ը Հարրիսի հրատարակած Քեմբրիջի №2020 ձեռագիրն է (ըստ նոթ՝ C), որի հետ հայկական խմբագրությունը գալիս է միևնույն աղբյուրից, իսկ S₃-ը Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրն է (ըստ նոթ՝ B), որը նոն համարում է լավագույնը):

Համեմատության համար այստեղ ևս հիմք ենք վերցրել սլավոնական Օ բնագիրը:

Տեսնենք թե ինչ են հուշում աղյուսակները.

1. Հայերենում շունեն իրենց զուգահեռները սլավոներենի 13 խրատներ, իսկ ասորերենում S_2 և S_3 -ը միասին՝ 61, (S_2 -ը՝ 65, S_3 -ը՝ 77):

Հայերենին շամբնկնող խրատներից ինը (63, 79, 83, 90, 93, 95, 104a, 104b, 107) հատուկ են միայն սլավոներենին: Քացակայում են և՛ ասորերեն և՛ արարերեն խմբագրութուններից, ուրեմն կարող են ոչ թե բնագրային լինել, այլ մոծված սլավոնական հողի վրա: Հետաքրքիր է, որ բացի № 63 և 90 խրատներից (63—Пр 18₁, 90—Сир 40_{29, 30}, Мен.) դրանք չեն հանդիպում և այլ աղբյուրներում: Մյուս չորս խրատները առկա են ասորերենի մեջ, բայց իրենց կրկնօրինակներն ունեն նաև արարերենում, ուրեմն նախնական են և հայերենից կարող էին սղվել հետագայում:

Ինչպես տեսնում ենք հայկական խրատաշարը գրեթե լրիվ ծածկում է սլավոներենին:

2. Ասորականում բացակա խրատներից 42-ը (7, 19, 21a, 22, 24, 31, 32, 33a, 33b, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40a, 40b, 41, 42, 43, 44c, 56, 61, 64, 66, 67, 72a, 72b, 73, 74a, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 92b, 97, 102, 103, 108, 109) գտնում ենք միայն հայերենի մեջ: Չունի նաև արարերենը: Դա շատ կարևոր է: Եթե սլավոնական խրատաշարի բավական մեծ թվով միավորներ ունի միայն հայկական խմբագրութունը, ապա, թերևս, հայերենից է գալիս, այլապես կլիներ նաև մյուս խմբագրութուններում: Ուրեմն, այն ինչով ասորերենից և արարերենից տարբերակվել է հայերենը, արտացոլված է սլավոներենի մեջ: Դա բացառում է նաև սլավոնական և հայկական բնագրերի համար մեկ սկզբնաղբուրը ենթադրելու գաղափարը:

Դիտենք, որ խրատների մեծ մասն ունի կանոնավոր հերթաշար՝ 31—44, 52—74, 86—88 և պատահական չեն զուգորդվում հայերենի հետ:

Շարքում չկա և ոչ մի խրատ, որ միավեր միայն ասորական խմբագրությանը:

Բայց շարունակենք: Իսկ ինչ է թելադրում խրատների բնույթը:

Ասորական S_1 , S_2 , Զախատի № 162 և արարական Սալհանիի ու Սմիթի տարբերակների առաջին խրատն այսպես է. «Որդեակ, եթե մի խոսք լսես, թող այն մեռնի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ ոքի (մարդու)» S_3 -ը, Բոնիոնի և Գրաֆենի ձևագրերը՝ «Որդեակ, եթե դու լսում ես իմ խոսքերը, փակիր նրանք քո սրտում և մի հայտնիր ուրիշի», իսկ եթովպական խմբագրութունը՝ «Որդեակ, եթե դու լսես որևէ խոսակցութուն, պահիր այն քո սրտում և մի ասա հարևանին»:

Հայկական խմբագրութունը սակայն տալիս է բոլորովին այլ ընթերցում. «Որդեակ, եթե լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո զնա և թագո ի սրտի քում, դի մի ումեք ասիցես» (A):

Այստեղ Խիկարը իր քննորդի նախնին խրատում է թագավորի դռանը որևէ բան լսելիս ոչինչ չհայտնել, իսկ ասորական և մյուս խմբագրութուններում ոչ թե թագավորի դռանը, այլ առհասարակ:

Հայերենի G տարբերակն ավելի որոշակի է. «Որդեակ, եթե լսես բան ինչ ի դրան արքայի՝ մեռո և թագո զնա ի սրտի քում և մի մոռացիս և կամ ի վեր հանիցես: Գուցէ հանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանտ»:

Բոլոր խմբագրութուններից հայերենին համաձայն է միայն սլավոներենը. Սլավոնական առաջին խմբագրութեան ձևագրերում կարդում ենք. «Аще что

слышиши от царя или видиши в дому его да сгниет в сердце твоём и не известиши его человеком...»

Պարզ է որ այս ընթերցվածն է հին և ճիշտ, որովհետև երկարը նախանին դաստիարակում է իբրև պալատական արքայադպիր:

Բայց դիմենք պատժիչ խրատներին, որոնք ավելի առարկայական են, ուստի և կարող են պահպանել թիչ խաթարված կամ հեռացած տարրեր: Դրանք պարզապես առակներ են, իսկ առակի սյուժեն հաստատուն է: Քանի որ այստեղ գործ ունենք ավելի կայուն ձևերի հետ, հնարավոր է զնահատել փոփոխումը կամ տարբերակումը: Փոխվում են ընդհանրապես «գործող անձինք», որովհետև ամեն մի ժողովուրդ առակի մեջ դեր է տալիս իր պատկերացումով ավելի հարմար «հերոսի»:

Կազմենք շորս խմբագրություններում առակների «գործող անձանց» համեմատական աղյուսակ.

№ №	Սլավոններեն (O)	Հայերեն (A—G)	Ասորերեն (S ₂)	Արաբերեն (S _m)
3	Օձ	կարիճ	կարիճ	կարիճ
4	այծ	այծ	վիթ (զազել)	վիթ (զազել)
5	նետ	նետ	քար	քար
7	խող-ձի	խող-ձի	խող-ձի	շուն կամ խող-ձի
9	զայլ-էշ	զայլ-էշ	առյուծ-էշ	առյուծ-էշ
10	Որոզայթ-նապաստակ	որոզայթ-ճնճղուկ	որոզայթ-ճնճղուկ	որոզայթ-ճնճղուկ
11	Եղջերու	—	—	—
14	շուն-բրուտ	շուն-բրուտ	շուն-բրուտ	շուն-բրուտ
15	խող-նախարարներ	խող-նախարարներ	խող	խող-նախարարներ
16	Ծառ-կացին	ծառ-կացին	ծառ-փայտահատ	ծառ-փայտահատ
17	ձազ ծիծառն-աբխ	ձազ ծիծառն-աբխ	ձազ ծիծառն-կատու	—
18	աբխ	աբխ	կատու	կատու
19	ոչխար	ոչխար	այծ	—
20	բուռակ-մայր ձի	—	բուռակ-մայր ձի	—
26	խլուրդ-արծիվ	խլուրդ-արծիվ	խլուրդ-արծիվ	—
27	թղկի-տերը	արժավենի-տերը	արժավենի-տերը	անպտուղ ծառ-տերը
28	զայլ-զիճ	զայլ-զիճ	զայլ-զիճ	զայլ-զիճ
29	զայլի հուտ-զառու	զայլի հուտ-այծ բոյժ, զառն	զայլ-ուսուցիչ, այծ, ոչխար	զայլ-զառու
31	էշի գլուխ	—	էշի գլուխ	էշի գլուխ

Ինչ է հուշում աղյուսակը:

Երեք առակների մեջ (4, 10, 27) փոփոխությունը կատարվել է հետազայում. օձ-կարիճ, թղկի-արժավենի, նապաստակ-ճնճղուկ: Դրանք ունեն տեղայնացման բնույթ: Օձը և թղկին շատ ավելի ծանոթ են ուս մարդուն, քան կարիճը և արժավենին, և հաճախ թակարդ է դրվում նապաստակ և ոչ թե ճնճղուկ որսալու համար: Որ փոփոխությունը կատարվել է հետազայում, տեղական հողի վրա, ցույց է տալիս նրանց անդուզահեռ բնույթը: Առաջին և երկրորդ դեպքերում համերաշխ են հայկական, ասորական և արաբական խմբագրությունները, իսկ երրորդ դեպքում՝ հայկականը և ասորականը, արաբականը՝ անպտուղ ծառ: Սլավոնականը մնում է մենակ: Մի առակ (11) հետամուտ է: Բնորոշ է, որ այն

ստեղծվել է ռուսական աշխարհին հարազատ կենդանու՝ եղջերվի մասին և շունի դուզահեռ այլ խմբագրություններում: № 20 և № 31 առակները շունի հայերենը, որոնք, անշուշտ, եղել են նախնականի մեջ, բայց հետագայում սղվել: Նկատենք, որ առակներից մեկը բավական ուժեղ տարբերակվում է ասորականից, այսպես.

Սլավոնական

Ասորական

„Ослу голову возложили на злате блюдо, и свалися долеб в попел (X. свалилася долой в попел) и рекли еси тако: своеи голове не смыслиши добра, оже из чести валиши в по...“ (X. попел).

էջի գլուխը դրին սեղանի մոտ և դունչը մտցրին ասեսի մեջ: Բայց էջը շուռ եկավ և ընկավ գետին: Եվ մարդիկ ասացին. նա, ինչպես երևում է, վիրավորվում է, որ իրեն անհրաժեշտ հարգանք չեն մատուցում:

Դա ինքնին թելադրում է, որ նախօրինակը ասորերենը չի եղել:

Այդ առակի հետքերը սակայն պահպանվել են հայ առածանիում, իր տարբերակներով. «Խոզի գլուխը սեղանին են դրե, գլորեք աղբն է ընկե», «Կոզնին (ոզնին) դրին խալիչին, գլորեց ընկավ գետին», «Խոզի գլուխը խալիչի վրա չի կենալ»⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք՝ նույնն է: Կրճատված է միայն երկրորդ՝ բարոյական մասը, հենց որի համար այն հայերենում դարձել է առած:

Մյուս խրատն այսպես է. «Որդեակ, ես տեսել եմ քուռակ, որ սպանել է իր մորը»: Դա ոչ խրատ է ոչ առակ, այլ, սյարզապես, արտահայտություն, որ սյուժե շունի և հեշտությունը կարող էր սղվել:

Մյուս առակները եթե շեղվում են, շեղվում են միայն հայերենի հետ: Անշատենք աղյուսակից այդ օրինակները.

սլավոնական	հայկական	ասորական	արաբական
այծ	այծ	վիթ	վիթ
նետ	նետ	քար	քար
զայլ	զայլ	առյուծ	առյուծ
կացին	կացին	փայտահատ	փայտահատ
աբխ	աբխ	կատու	—
աբխ	աբխ	կատու	կատու
ոչխար	ոչխար	այծ	—

Հակառակ երևույթը չկա: Ոչ մի դեպքում սլավոնականը չի շեղվում հայերենից:

Երրորդ առակում, որտեղ գործող անձը զայլն է, ռուսական տարբերակի Օ և X ձևազրկերը տալիս են лютый зверь ընթերցումը՝ (Подобен еси сыну оному лютому звери (X. зверю), ինչպես նաև՝ սերբական С-ն, իսկ սերբական Ч և Ф ձևազրկերը՝ вълкъ (Сыне был ми еси яко вълкъ): Գայլ է նաև Յազիլի գերմաներեն թարգմանության մեջ և նրա համեմատած բնագրում (ВУКЪ), եթե դրանք նույնը չեն:

49 Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960, էջ 46:

Այսպես, եթե բնագիրը սերբական գրականությունն է անցել ուսերկնից, ապա, անշուշտ, կպահպանվեր օրինակի ձևը՝ ЛЮТЫЙ ЗВЕРЬ, բայց հրր չի պահպանվել, պետք է թարգմանվեր հոմանիշով և այդ հոմանիշը ВЪЛКЪ-ն է, իսկ եթե բնագրականակր, ապա ուսական բնագիրը ВЪЛКЪ թարգմանել է ЛЮТЫЙ ЗВЕРЬ:

Ամեն դեպքում թարգմանական նախօրինակի մեջ գործող անձը գայլն է:

Այժմ բերենք մի քանի խրատներ շորս խմբագրություններով.

Հայկական	Սլավոնական	Ասորական	Արաբական
<p>Որդեակ, եղեր որպէս գայն, որ ձղեր նեա յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, բայց գանօրէնութիւն շահեցաւ: Եւ դարձաւ նեան ի գլուխ իւր:</p>	<p>Был ми еси сыну, аки человек стрелный ко небеси. и стрела такъ небеси не долетела, и от бога собе грех взела.</p>	<p>Որդեակ, դու նրմանվեցիր այն մարդուն, որ քար է նետում երկինք: Քարը երկինք չհասավ, բայց մարդուն արքվեց իր ծառայության համաձայն:</p>	<p>Որդեակ իմ, դու ինձ համար եղար այն մարդու նման, որ վերցրեց քարը և նետեց երկինք, որպեսզի խփի իր ախրոջը, բայց քարը չկարողացավ երկինք, բայց միայն հանցանքի և մեղքի պատճառ եղավ:</p>

<p>Որդեակ, եղեր ինձ որպէս գայլն, որ պատահեաց իշոյն և սակ. Ողջույն բեզ, յովանակ: Ասէ էջն. Այդ ողջոյնդ տեսան իմոյ, որ արձակեաց զպարանն յտից իմոց և ետ տեսանել զգէմս քո շար և արեանարբու:</p>	<p>Подобен еси, сыну, оному лютому звери (волку). иж устрел осла и рече ему тако: „По здорovu ли еси пришел?“ и рече ему осел: „Тому буде мое здравие, иже мою ногу не твердо связал, да бых я тебе не узрел“.</p>	<p>Որդեակ, դու եղար ինձ համար այն առյուծը, որ առաջօրյան հանդիպեց ավանակին և ասաց նրան. Ողջույն տեր իմ, բայց ավանակն ասաց նրան. Այդ ողջույնը, որ ավեցիր ինձ, թող բաժին լինի նրան, ով կապեց ինձ անցյալ գիշեր և ամուր շարեց իմ կապը, այլապես ես չէի տեսնի քո դեմքը:</p>	<p>Օ, որդեակ իմ, դու ինձ համար եղար այն առյուծի նման, որ ընկերացավ էջին: Որոշ ժամանակ էջը քայլեց առյուծի հետ: Բայց մի օր ցատկեց առյուծը էջի վրա և կերավ նրան:</p>
--	--	--	---

<p>Որդեակ, եղեր ինձ որպես խողն, որ երթայր ի բաղանիս: Յայնժամ ետես զնախարարսն, անկեալ ի տիղմն, թափալեր ասելով թէ. Դուք ի ձերդ լուացէք և ես՝ ի յիմս:</p>	<p>Был ми еси, сыну, яко свинца: пошла с боярнями в баню, и як (егда) доиде коду и леже в нем и рече боярем: „Вы идите в баню мыться, а я хочу zde мыться“.</p>	<p>Որդեակ, դու նմանվեցիր խողին, որ բաղնիք էր գնում և տեսավ կեղտաջրով փոսը: Իրեն նետեց այնտեղ և լողացավ նրա մեջ և կանչեց իր ընկերներին. Եկեք լողանանք:</p>	<p>Օ որդեակ իմ, դու ինձ համար եղար այն խողի նման, որը նախարարների հետ բաղնիք գնաց, իսկ հետո, դուքս գալով բաղնիքից, տեսավ կեղտոտ առու և սկսեց թափալել նրա մեջ:</p>
--	---	---	---

Պարզ համեմատությունից նկատելի է, որ միայն «գործող անձինք» չէ, որ համանուն են, այլ սյուժեի և արտահայտչական մանրամասներով ևս սլավոներենը միտվում է հայերենին:

Մեր օրինակները թույլ չեն տալիս ենթադրելու սլավոներենի և հայերենի համար մեկ ընդհանուր աղբյուր, քանի որ նրանք բնորոշ են միայն հայերենին: Հայկական և ասորական S₂-ը գալիս են նույն աղբյուրից: Դրանով պետք է բացատրել նրանց ընդհանրությունները, բայց, ինչպես տեսանք, սլավոներենը բոլոր այն դեպքերում, երբ մոտ է հայերենին, հեռանում է S₂-ից: Ամենից

ավելի բնորոշ են առականների «գործող անձինք»: Եթե հայերենը և սլավոններենը իրարից անկախ ծագելին մեկ նախամորից, ապա սլավոններենում «գործող անձինք» այդպես մաքուր ձևով չէին զուգահեռ գնա հայերենին և տարրերակվի Տշ-ից:

Փոփոխությունները նախ կատարվել են հայերենում, ապա անցել սլավոններենին:

Խիկարի բնագիրը սլավոններեն է թարգմանվել 11—13-րդ դարերում: Դա մի շրջան է, երբ արդեն գոյություն ունի լայն շփում հայերի և սլավոնական կամ սլավոնախոս ժողովուրդների մեջ:

Դեռ շատ վաղուց հայերը Բուլղարիայում ունեցել են բնակեցման մեծ շրջագիծ⁵⁰:

Խիկարի զրույցը կարող էին իրենց հետ տանել Պավլիկյան հայերը, և այդ փոխանցման օրինակը բացառիկ չէ: Հայտնի է, որ Դիզենիսի մասին Բյուզանդական նշանավոր վեպի մեջ խիստ նկատելի է հայկական տարրը և այն, ինչպես նշում է հայ բյուզանդագիտության հայրը՝ Նիկողայոս Ադոնցը, նույնպես փոխանցվել է սլավոններին բուլղարահայերի կողմից⁵¹:

Թարգմանությունը հնարավոր էր նաև Կիևյան Ռուսիայում: Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի հարաբերության մասին կան հնագույն վկայություններ:

Դեռ վաղուց Կիևում բավական թվով հայեր էին ապրում: Անհասկանալի է ինչ ճանապարհով Ս. Սոֆիայում Յարոսլավ իմաստունի սարկոֆագի վրա փորագրված են հայկական տառեր, որոնք հուշում են 11—12-րդ դար: Ազապիտի վարքի մեջ հիշվում է. «Врач некто родом и верою армянин, хитр зело в врачевании якоже прежде того не быти такому» և այլն⁵²:

Այդպիսով լիովին հնարավոր էր գրական փոխանցումը, ինչ ճանապարհով ուղում է լինի. բուլղարների միջոցով, թե, ուղղակի, Կիևյան Ռուսիայում:

Երբ արդեն փորձեցինք ապացուցել, որ սլավոնական խմբագրությունը գալիս է հայկական սկզբնաղբյուրից, երկրորդաբար անցնենք նաև անունների խնդրին:

Սլավոնական խմբագրության մեջ անունները հնչում են բավականաչափ տարրեր և կարծես շեն են թարկվում սլավոններենին հատուկ թարգմանական տառադարձության օրենքներին: Իրենց հնչմամբ անունները մերթ հուշում են հունական սկզբնաղբյուր, մերթ հեռանում և դժվար է հունարենով բացատրել, նույնքան և դժվար է արտածել սեմական սկզբնաղբյուրից:

Եվ այդպես, զրույցի ձևերը մնում են միայնակ: Նրանք չեն կրկնվում, նույնիսկ սլավոնական մատենագրության մեջ: Սինոգրիպ ունի միայն Թեոստիրիկոսի լիզենդը և դա ցույց է տալիս, որ անունը անցել է Ակիրի զրույցից:

⁵⁰ Пор. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, էջ 18—19 և այլն: Բուլղարիայի հայ գաղութի մասին հպանցիկ ակնարկ և մատենագիտական տեղեկություններ տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», գիրք Ա, Երևան, 1964, էջ 305—327:

⁵¹ Nicolas Adontz, Etudes Armeno-Buzantines, Lisbonne, 1965, էջ 36: Ադոնցը գրում է. «Հենց նույն տարագիր հայերն էին, որ Դիզենիսի պոեմը փոխանցեցին Կիպրոս և Բալկանյան երկրներ»:

⁵² Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе, Москва, 1897, էջ 154: Կիևի հայ գաղութի մասին տե՛ս Л. С. Хачикян: Новые материалы о древней армянской колонии Киева. — Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (сборник материалов науч. сессии), Ереван, 1961, էջ 110—119, Киевопечорский патерик по древним рукописем, Киев, 1870, էջ 88—89, 93:

Սլավոնական անունների հենց այս հեռացող ձևերը, անսովոր արտասանությամբ, մեծ տարակույսի առիթ են տալիս:

Այդ հանգամանքը պարզորոշ թելադրում է, որ խնդիրը չի կարելի լուծել տառադարձության որևէ այլ նոր և հակամետ տարբերակով:

Անունները հենց բուն սլավոներենում եղակի են, շնայած նրանցից մի քանիսը նախապես ծանոթ են այլ բնագրերից: Զրույցի մեջ անունները կրում են ինչ-որ անհատական թարգմանության կնիք: Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանիչը ծանոթ չէ, կամ հաշվի չի առել սլավոներենում արդեն ընդունված ձևերը: Թարգմանիչը թերևս սլավոն չէ:

Սլավոներենի սկզբնաղբյուրը հայ բնագիրն է, այն թարգմանվել է հայ գաղթօջախներից մեկում և հավանաբար հայ մարդու կողմից:

Շփվելով մյուս ժողովուրդների հետ, հայերն հաճախ իրենք են եղել իրենց մշակույթի փոխանցողները: Այնքան սիրված իմաստունի՝ Խիկարի մասին զբույցը նրանք թարգմանել են նաև թուրքերեն⁵³ և որ կարևոր է՝ դիշադիրեն, որի հայատառ բնագիրը պահպանվել է կլովում ընդօրինակված մի ձեռագրի մեջ⁵⁴:

Հայ թարգմանիչը անուններին տվել է այնպիսի ձևեր, որոնք իր կարծիքով պետք է որ ավելի հարազատ հնչեն սլավոներենի համար: Այդ նպատակով նա հաճախ դիմել է հունարենի միջնորդության: Ահա թե ինչու թարգմանական նախօրինակի անունները սլավոներեն բնագրում չեն պահպանել իրենց բուն տեսքը (Սենեքերիմ, Ասորեստան), բայց և հայ ձևերը մատնում են հեշտությամբ: Նաղան, Ազորով անունների մեջ Է-ի առկայությունը, ինչպես նաև Արիկամ և Անարուզիլ անունների մեջ Ճ-ի առկայությունը եթե անհնար էր բացատրել հունարենի կամ սեմական որևէ լեզվի փոխանցման դեպքում, ասյա հեշտ հասկանալի է հայերենով: Հայոց լեզվի մեջ (արևմտահայ գրական լեզվում) ա-ն տալիս է ղ, իսկ Արիկամ անունը հայերենում նույնպես գրվում է ր-ով՝ Արիկամ:

Բայց որ ամենից ավելի ուշագրավ է, բնագրում պահպանվել է հայկական բառ՝ Առապար, իբրև անուն: Գրիգորը դա համարում էր հիմնավոր ապացույց, որ բնագիրը թարգմանվել է հայերենի միջնորդությամբ, բայց հետո, երբ հրաժարվեց այդ վարկածից, փորձեց բացատրել յուրովի.

«Ըստ երևույթին Առապարը նույնպես հատուկ անուն է համարվում արեւելեյան ժողովուրդների մոտ, — գրում է նա: — Մայրահեղ դեպքում միջինասիական սարտերին հայանի է «Ալապար» իբրև շան անուն: Այդպես, Տաշքենդից Ե. Արդովի պատմվածքում «Թափառիկ երաժիշտը միջինասիական ակնարկներից» վերնագրով, տրված է թափառիկ երաժիշտ սարտ Միր-Ռահիմի կենսագրությունը, որը առաջ հովիվ է եղել և որը իր զործիքի նվագակցությամբ եր-

53 Զմմառի վանքի ձեռագիր № 413, էջ 43ա—66ա (տե՛ս Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կազմից Մեսրոպ վրդ. Քելիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 742): Բնագիրն անտիպ է:

54 Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագիր № 468, էջ 53բ—62ա (տե՛ս Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմից Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895 էջ 943): Բնագիրը տպագրվել է երեք գիտնականների The story of Ahikar... գրքում, երկրորդ հրատարակության մեջ, որը մեր ձեռքի տակ չունենք և ապա՝ Ժան Դնիի և էդվարդ Տրիյարսկու կողմից (տե՛ս Rocznik orientalistyczny, tom XXVII, Warszawa, 1964).

ւրում էր Ալապար անունով իր մեծ հովվական շան գայլերի դեմ անհաջող պայքարի մասին»⁵⁵:

Դա, իհարկե, բավական տարօրինակ է հնշում: Միջինասիական մի պատմրվածքի մեջ հիշված հովվի շան անունը ոչ մի կերպ չէր կարող առնչվել սեմական հնազույն զրույցի հետ, մանավանդ զրույցը ծանոթ չէ միջինասիական ժողովուրդներին: Դա բառերի սոսկ պատահական և ոչ լրիվ զուգահեշունություն է՝ առապար-ալապար: Իսկ ինչպե՞ս է լ-ն սլավոններենում փոխվել ո-ի⁵⁶:

Դուրնովսն, ինչպես տեսանք, նկատում է, որ Առապարը հունական *Ἀραπαρ* կամ *Ἀραπαρ*-ի միջնորդությամբ կարող է ծագած լինել ասորական *Arafar*-ից: Որտե՞ղ են այդ նախօրինակները: Դուրնովսն ասում է, որ սեմական լիզուններում այդպիսի անուն կա: Ընդունենք, շնայած նա աղբյուրը չի նշում, իսկ ի՞նչ կերպ է այն առնչվել Խիկարի զրույցի հետ:

Արարական խմբագրությունը մահապարտ ծառայի անունը չունի, ասորական S_2 -ը տալիս է Մանգիֆար, Գրաֆենի օրինակը՝ Մեդիոֆար, հայերեն հընազույն բնագրի օրինակը՝ Սեփար (Սիփար), սլավոններենը՝ Առապար: Առաջին երեք անունները, շնայած բավական աղավաղ, անշուշտ գալիս են մեկ նախօրինակից: Հայերեն Սիփարը Մանգիֆարն է, առաջին վանկի սղումով, Ֆ-ն հայերենում տալիս է Վ: Բայց ոչ մի կերպ չի կարելի շորրորդ անունը՝ Առապար, արտածել նույն խմբից: Այն որևէ բանով չի հիշեցնում մյուս անունները: Ընդհանուր է միայն ոչինչ չհուշող վերջին երկու հնշյունը՝ ար: Այդպիսով, Առապարը նախնականի մեջ եղած մահապարտ ստրուկի անվան հետ որևէ կապ չունի:

Իբրև անուն Առապարը չէր կարող նաև ասորերենից գալ, թեկուզ հունարենի միջնորդությամբ, եթե, նույնիսկ, ընդունենք, որ գոյություն ունի սեմական նույնահնչուն անուն, որովհետև միևնույն ասորական խմբագրության մեջ դրժվար է ենթադրել նույն մարդու երկու խիստ տարահունչ անուններ:

Տեսնենք անվան բնագրային առնչությունները.

Ասորերեն (s_2)	Ասորերեն (s_3)	Արաբերեն (S_m)
Ահա ես բանտում ստրուկ ունեմ Մարցիֆան անունով (ըստ նոր՝ Մանգիֆար), և նա պետք է մեռնի:	Ահա ես մահապարտ բատրուկ ունեմ: Նա բանտում է և կոչվում է Մեդիոֆար: Նա մահվան է դատապարտված շար գործերի պատճառով:	Բանտում ես ունեմ մի ստրուկ, որը մահվան է արժանի:

Հայերեն (G)

է իմ ծառայ մի, որում անունն է Սեփար և յոյժ նման է ինձ, է ի բանափ, զի մահապարտ է:

Սլավոներեն (O)

„Се бо есть муж у мене в темнице, ему же имя Арапарь, образом сличено (X. сличень) мне, и повинен есть смерти“.

Այստեղ սլավոններենը ուղղակի կախման մեջ է հայերենից: Հայերենում ասված է, որ մահապարտ ծառան նման է իրեն: Այդպես է նաև սլավոններենը, իսկ ասորերենը և արաբերենը այդ մանրամասնությունը չունեն:

⁵⁵ А. Григорьев, Повесть... էջ 532—533:

⁵⁶ Գրիգորեն ինքը շատ էլ չի հավատում իր ասածին (տե՛ս մեր ծանոթ. № 23):

Հայերենից անվան փոխանցումը հնարավոր է այսպես. Սիպար (սըպար) պարսկերեն նշանակում է վահան: Հայ թարգմանիչը գտնելով, որ դա այնքան էլ չի արտահայտում մահապարտ ստրուկի բնույթը, փոխարինել է մոտ հնչեղությամբ հայերեն մի այլ բառով, — առապար—բիրտ, շար, վայրագ, դաժան: Կամ, թերևս, հայերեն նման մի նախադասության մեջ. «է իմ ծառայ մի առապար, որում անունն է Սենեփար (Սեփար) և յոյժ նման է ինձ և է ի բանգի, քանզի մահապարտ է»: Հայ թարգմանիչն առապար բառը շկարողանալով փոխադրել սլավոններենի՝ թողել է նույնը: Հետագայում սլավոն գրիչները սղել են Սենեփարը (Սեփարը), իսկ առապարը ընդունել իբրև հատուկ անուն⁵⁷: Ամեն դեպքում Առապարը հայերեն բնագրից է անցել սլավոններենին հայ թարգմանչի կողմից և եթե առնչություն ունի որևէ մահապարտ ստրուկի հետ, ապա միայն՝ Սեփարի (Սենեփարի):

Նման օրինակներ կարելի է բերել և հայերեն բնագրի ղփշաղական և թուրքական թարգմանություններից:

Վերջացնենք: Հատուկ անունները երկրորդաբար գալիս են հաստատելու, որ սլավոնական խմբագրության նախօրինակը հայերենն է և թարգմանվել է հայ մարդու կողմից⁵⁸:

Խալանակին գրում է. «Իրանա-ռուսական էպիկական ճանապարհը տվյալ դեպքում ձգվել է ոչ թե Կովկասի և Պոլովցյան տափաստանների վրայով, այլ մի ուղղությամբ, որ որոշվում է մշակութա-պատմական միջանցիկ կայաններով. արարներ, Բյուզանդիա, հարավային սլավոններ»⁵⁹:

Այդտեղ պետք է ավելացնել մի կայան ևս՝ հայեր:

А. А. МАРТИРОСЯН

ПЕРВОИСТОЧНИК СТАРОСЛАВЯНСКОЙ РЕДАКЦИИ ПОВЕСТИ ОБ АКИРЕ ПРЕМУДРОМ

(Р е з ю м е)

Повесть об Акире Премудром была переведена на старославянский язык в XI—XIII вв. и дошла до нас в различных вариантах. Ис-

57 Մտաւորապես այդպես էր ենթադրում Գրիգորեք, երբ ընդունում էր, որ հույն բնագիրը հայերենից է անցել բուլղարերենին: «Կարելի է մտածել, — գրում է նա, — որ սլավոնական „Се бо есть муж у мене в темнице, ему же имя Арапаръ նախադասությանը հիմք է ծառայել նման բնույթի արտահայտություն” Вот у меня есть в темнице „страшный” (или суровый — առապար) муж ընդ որում „страшный” („суровый”) սկզբում թողնվել է առանց թարգմանելու, իսկ հետո զարձակել է հատուկ անուն (Տե՛ս „Археологические известия и заметки”, էջ 359):

58 Նկատենք, որ ասորերենում և արաբերենում առկա որոշ հատուկ անուններ բացակայում են հայկական և սլավոնական խմբագրություններում. Սիս կամ Վախո, Ուրայել և Տափշելիմ (նոր սիր.՝ Նարուխալ և Տապշալուն), Նիզան ամիսը և այլն:

59 М. Халанский, Южно-славянские сказания... էջ 520:

следователи предполагали, что текст повести был переведен с утраченного греческого оригинала.

В девяностые годы прошлого века Ф. Е. Корш, а вслед за ним А. Д. Григорьев, высказали мнение, что повесть об Акире Премудром была переведена с греческого на старославянский через посредство армянского языка. В дальнейшем, в 1913 г., тот же Григорьев, опять-таки вслед за Коршем, допускает, что старославянский оригинал восходит непосредственно к ассирийскому, а Н. Н. Дурново предполагает, что старославянский оригинал был переведен с греческого или, возможно с арабского.

В дальнейшем не было проведено никаких серьезных филологических изысканий по этому вопросу. Проблема оставалась нерешенной, потому что исследователи опирались главным образом на транслитерацию собственных имен.

Имея под рукой неизвестные до сих пор древнейшие армянские подлинники (XIV в.), автор данной статьи проводит параллели (общность в составе наставлений, общность в наставлениях-притчах, общие действующие лица и т. д.) и доказывает, что старославянская редакция повести об Акире Премудром ближе всего к армянской и возможно происходит от нее.

A. MARTIROSSIAN

LA SOURCE DE LA VERSION SLAVE DE L'HISTOIRE D'AKIR (AHIKAR)

L'histoire d'Akir (Ahikar) le Sage fut traduite en vieux slavon aux XIe—XIIIe siècles. Cestte version nous est parvenue en diverses variantes et les philologues lui attribuèrent une source grecque disparue.

Vers la fin du siècle dernier, dans les années 90, F. E. Korche et A. D. Grigorev, qui le rallia, émirent l'hypothèse selon laquelle les traducteurs, tout en s'inspirant du grec, auraient eu recours à la version arménienne. Plus tard, en 1913, Grigorev, suivant en cela Korche à la trace, vit un lien direct entre les textes slave et assyrien, tandis que N. N. Dournovo s'en tenait à une origine grecque, sans exclure l'arabe.

Les recherches vraiment sérieuses en ce sens marquèrent un temps d'arrêt, le problème attendant toujours une réponse, d'autant plus que les spécialistes n'accordaient jamais leur attention principalement qu'à la transcription des noms propres, seule base, semblait-il, qui pût leur servir de point de départ dans leurs investigations.

L'auteur du présent article disposant des textes arméniens anciens (XIVe s.) inconnus jusqu'à ce jour montre à l'appui de nombreuses comparaisons (composition des maximes, sentences ou proverbes, personnages, etc.) que la version slave est la plus proche de l'arménien d'où elle tire vraisemblablement son origine.

